

Rolf Karlbom

MORDET PÅ SERGEJ KIROV 1934. EN KÄLLKRITISK OCH RÄTTSHISTORISK UTREDNING

Ett mord med många frågetecken

Scenen är Smolnijpalatset i det centrala Leningrad vid halvfemtiden på eftermiddagen lördagen den 1 december 1934. I sitt tjänsterum på tredje våningen sitter Sergej Mironovitj Kirov, en mäktig man i den unga Sovjetstaten: partimedlem från 1904, medlem av centralkommittén sedan 1922, sekreterare i Leningrads partikommitté från 1926, ordinarie ledamot i politibyran 1930, av den sjuttonde partikongressen i februari 1934 jämte Stalin, Kaganovitj och Zdanov korad till en av de fyra unionella partisekreterarna.¹

Kirov har just återvänt från Moskva och ett sammanträde med centralkommittén. Han skall strax informera de lokala partifunktionärerna om fattade beslut, främst om upphävandet av brödransoneringen från den 1 januari 1935. Ett ärende föranleder honom att lämna rummet. I korridoren träffas han bakifrån av dödande skott.²

Denna dramatiska händelse, mordet på Kirov, har redan i sina mer triviala detaljer visat sig svår att historiskt rekonstruera. Hur kunde t.ex. attentatsmannen, Leonid Vassilievitj Nikolajev, överhuvud komma i kontakt med Kirov? Kirov hade motsatt sig en stark bevakning av den politiska polisen och gjort det möjligt för terroristerna att få tillträde till hans ämbetslokaler, menade Isaac Deutscher i sin bekanta Stalinbiografi 1950.³

Nikolajevs status som partimedlem har tillåtit honom att närma sig Kirov, skrev Pierre Broué 1963 i *Le parti bolchévique*. Broué fann rentav, att dessa omständigheter vore "les seuls éléments incontestables" om attentatet.⁴

Genom att mörda Kirov förmådde Stalin skapa en våldsstämning, i vilken de fiender han ämnade beskylla för mordet, kunde likvideras, hävdade Robert Conquest 1968. Stalins verktyg, NKVD-mannen Zaporozjets, instruerade enligt Con-

¹ *St. Krasnikov*, Sergej Mironovitj Kirov. Zjizn i dejatel'nostj (1964), s. 19, 111, 130 ff, 195; *Bolszaja Sovjetskaja Entsiklopedija*, 21 (1953), s. 111 ff.

² Pravda 29/11, 30/11, 2/12, 3/12, 4/12 1934; Leningradszkaja Pravda 30/11, 2/12 1934; Journal de Moscou 1/12 1934.

³ *I. Deutscher*, Stalin, en politisk biografi (1951), s. 386.

⁴ *P. Broué*, *Le parti bolchévique* (1963), s. 350 f.

quest vakten vid Smolnij att släppa fram Nikolajev. Zaporozjets skall vidare ha arrangerat en tillfällig indragning av vaktposterna på varje våningsplan och uppehållit Kirovs personlige livvakt, Borisov.⁵

Vad hände, för att stanna vid en annan enskild punkt, Nikolajev omedelbart efter attentatet? Han föll samman över sitt offer, påstår en sagesman.⁶ Han försökte att fly men fångades in av vakterna, uppger en annan.⁷ Han sköt sig själv och läkarna kunde inte rädda honom, vet en tredje att förtälja.⁸

Om vi vidgar frågeställningen till att gälla motiven bakom mordet, möter en hel provkarta av konträra förklaringar och av kompilationer. Gärningen har från vissa håll förts tillbaka till personliga besvikelser. Nikolajev befann sig utan arbete och i konflikt med partibyråkratien.⁹ Han skall efter en annan variant ha önskat bringa Kirov om livet, därför att hans hustru var den mäktige partisekreterarens älskarinna.¹⁰ Uppgifter från förhören föregavs avslöja, att han hade inspirerats av Zjeljabov och Belmasjev, två välkända attentatsmän ur Rysslands 1800-talshistoria.¹¹

Nikolajev har emellertid merendels blivit betraktad som ett instrument för något slag av sammansvärjning. Denna har omväxlande beskrivits eller antytts vara en cell ungtkommunister i Leningrad, zinovjeviterna, trotskisterna, det s.k. högerblocket kring Bucharin och Rykov, Stalin, ensam eller i förbund med de kvarlevande stalinisterna, Berija. De konspiratoriska grupperna framstår ömsom separat, ömsom i samverkan med varandra. Det anges dessutom inte sällan, att de har varit understödda av främmande makter, av ickekommunistiska, ryska emigranter eller, mirabile dictu, av den ryska säkerhetspolisen.¹²

Den följande framställningen avser inte att försöka berika denna flora av föreställningar med någon ytterligare hypotes. Den syftar fastmer till att hugga ned den snårskog av politisk mytbildning, som under ett par generationer har kommit att växa upp kring mordet på Kirov. Först därefter kan det visa sig, om det återstår några element av sannolika upplysningar rörande denna onekligen ödesdiga händelse i 1930-talets sovjetiska historia eller om den måste markeras med idel frågetecken. Det finns vidare skäl att rättshistoriskt granska karaktären av de undantagslagar, vilka utfärdades som en omedelbar konsekvens av attentatet.

Det ganska omfattande källmaterialet kring mordet på Kirov kan principiellt

⁵ R. Conquest, Den stora terrorn. Stalins skräckvälde under 30-talet (1971), s. 55 ff.

⁶ *Ibid.*, s. 54.

⁷ Dagens Nyheter 2/12 1934.

⁸ The Times 25/1 1935.

⁹ *Ibid.* 4/12 1934.

¹⁰ V. Kravtjenko, Jag valde friheten. En sovjetämbetsmans personliga och politiska upplevelser (1949), s. 29.

¹¹ B. I. Nikolajevskij, Power and the Soviet Elite (1965), s. 41.

¹² Se t.ex. R. Conquest, a.a., s. 63, 101 f, 181, 355 f, 448.

sett uppdelas i två kategorier. Den ena utgöres av de officiella sovjetiska meningsyttringarna, parti- och statsmyndigheters beslut, publicerade rättegångshandlingar etc. Den andra representeras av ett antal skribenter, vilka — med större eller mindre anknytning till ryska förhållanden — utanför Sovjetunionen har publicerat framställningar rörande omständigheterna vid Kirovs död. Det gäller i första hand Boris Nikolajevskij, Leo Trotskij, Lev Sedov, Walter Krivitskij, Viktor Kravtjenko, Alexander Orlov, Elisaveta Lermolo, Hrihory Kostjuk, Svetljana Allilujeva, Roy och Zjores Medvedev.¹³ Till denna senare kategori av källor hör även akterna från de tribunaler över Leo Trotskij, vilka åren 1937—1938 anordnades i Paris och New-York.¹⁴

Däremot har den sovjetiska historieskrivningen veterligen inte visat sig innehålla några informationer utöver de officiella uppgifterna. När t.ex. Stephan Krasnikov i sin biografi över Kirov (1964) skall redogöra för bakgrunden till händelserna den 1 december 1934, sker det i sin helhet genom ett citat från Nikita Chrusjtjovs rapport inför den tjuguaandra partikongressen 1961.¹⁵

En genomgång av de två typerna av källor efterlämnar framför allt intrycket, att man från olika sidor genomgående strävar efter att leverera åsikter, inte i sista hand att utreda de faktiska omständigheterna kring Kirovmordet. Men det finns synbarligen, sedan denna hela materialets i grunden tendensiösa karaktär fastslagits, också en betydelsefull skillnad dem emellan.

Det är för den litteratur, som har utgivits i emigration, inte i något fall möjligt att leda i bevis, att vederbörande är förstahandsvittne eller har haft tillgång till primärkällor rörande attentatet och dess upprinnelse. När t.ex. Conquest i *The great terror* till ganska stor del bygger sin rekonstruktion på Boris Nikolajevskijs skrifter, motiveras det med att denne var sväger till Rykov och med att han hade sammanträffat med Bucharin så sent som i mars 1936.

Värdet av Nikolajevskijs berättelse måste dock avsevärt försvagas, när man betänker, att både Bucharin och Rykov ännu i sina slutanförenden inför Högsta Domstolens militärkollegium bestred all delaktighet i eller förhandskänedom om Kirovmordet.¹⁶

Det kan däremot inte gärna dragas i tvivelsmål, att Stalin och Chrusjtjov lik-

¹³ Se. bl.a. *B. I. Nikolajevskij*, a.a., s. 40 ff; *L. Trotskij*, *La révolution trahie* (1937), s. 220 ff; (*L. Sedov*), *Livre rouge sur le procès de Moscou* (1936), s. 9 et passim; *W. Krivitskij*, *I was Stalin's agent* (1940), s. 205 f; *V. Kravtjenko*, a.a., s. 28 ff; *A. Orlov*, *The secret history of Stalin's crimes* (1954), s. 28 ff; *E. Lermolo*, *Face of a victim* (1956), s. 17, 90 ff, 265; *H. Kostjuk*, *Stalinist rule in Ukraina* (1960), s. 98 ff; *S. Allilujeva*, *Tjugo brev till en vän* (1967), s. 147 f; *Roy A. Medvedev*, *Let history judge!* (1971), s. 152 ff.

¹⁴ Om dessa undersökningar *I. Deutscher*, *The prophet outcast. Trotsky: 1929—1940* (1963), s. 363 ff.

¹⁵ *St. Krasnikov*, a.a., s. 201.

¹⁶ *R. Conquest*, a.a., s. 61, 495 f, 507; Report of court proceedings in the case of the antisoviet "bloc of rights and trotskyites" . . . in re N. I. Bucharin, A. I. Rykov etc. (citeras i fortsättningen Bucharinrättegången) (1938), s. 373, 737 f, 771.

som underordnade parti- och statsfunktionärer har kunnat förfoga över aktmaterial och hade möjligheter att anställa förhör med kvarlevande personer. Vi skall sedermera se, hur Chrusjtjov 1961 uttryckligen åberopade dylika efterforskningar.

Det blir, för att bruka någon tillspetsning, till slut inte fråga om vilka källor som vill klarlägga de verkliga händelserna utan om vilka som överhuvud kan bidra till att göra det. Det är sedan en annan sak, att emigrantlitteraturen i sin mån är ägnad att spegla stämningen i Sovjetunionen och bland exilryssar efter attentatet på Kirov.¹⁷ Vi kommer i det följande väsentligen att underkasta det officiella materialet en granskning.

Denna analys innefattar i första rummet några nyhetskommunikéer dagarna 1—4 december 1934. Den gäller vidare ett antal tidningsreferat rörande tre rättegångar i omedelbar anslutning till Kirovmordet: processerna mot Nikolajev och hans medanklagade den 28—29 december 1934, mot Zinovjev, Kamenev, Jevdokimov, Bakajev, Mratjkovskij m.fl. den 15—16 januari 1935 rörande partifientlighet och det "moraliska ansvaret" för attentatet på Kirov samt mot Medved, Baltsevitj, Zaporozjets m.fl. tjänstemän inom NKVD i Leningrad den 23—24 januari 1935, för uraktlåtenhet med hänsyn till den statliga säkerheten.

Dessa tre rannsakingar benämns i fortsättningen Nikolajevrättegången, den första Zinovjevrättegången och Medvedrättegången. En osignerad artikel i Pravda den 5 januari 1935 hör också till detta skikt av källmaterialet.¹⁸

Attentatet mot Kirov togs på nytt upp, jämte en rad andra allvarliga anklagelsepunkter, vid processerna mot Zinovjevgruppen den 19—24 augusti 1936, mot Pjatakov, Radek, Sokolnikov m.fl. den 23—30 januari 1937 och mot Bucharin, Rykov, Jagoda, Bulanov m.fl. den 2—13 mars 1938. Från dessa Moskvarättegångar lät sovjetregeringen trycka stenografiska protokoll på såväl ryska som tyska, engelska och franska.¹⁹ Processerna kallas i det följande för andra Zinovjevrättegången, Pjatakovrättegången och Bucharinrättegången.

Från avstaliniseringskampanjen åren 1956—1964 är, för det tredje, att uppmärksamma Chrusjtjovs s.k. hemliga tal vid den tjugonde partikongressen i februari 1956 liksom passager ur anföranden på den tjugoundra partikongressen

¹⁷ Opinionsbildningen i 1930-talets Sovjetunionen rymmer svåra problemkomplex. Ett exempel må illustrera. *M. Fainsod* återger i arbetet *Smolensk under Soviet rule* (1958), s. 422 ett yttrande av en komsomolit, hämtat från de av tyskarna tagna Smolenskarkiven, där frisläpandet av brödhandeln framställs som en följd av mordet på Kirov. Åtgärden hade dock offentliggjorts i Pravda redan 28/11 1934, där den både 28/11 och 29/11 1934 gavs omfattande uppmärksamhet.

¹⁸ Pravda 21/12, 22/12, 27/12, 30/12 1934, 5/1, 24/1 1935; Journal de Moscou 22/12, 29/12 1934, 26/1 1935.

¹⁹ Sanningen om processen mot de sammansvurna terroristerna i Moskva (citeras i fortsättningen Andra Zinovjevrättegången), s. 4 ff; Processen mot det sovjetfientliga, trotskistiska centrum ... 23—30 januari 1937 (citeras i fortsättningen Pjatakovrättegången) (1937), s. 14 ff; Bucharinrättegången, s. 1 ff.

1961 av Chrusjtjov och av Serdjuk, då ordförande i partikontrollkommittén. Dessa källor har en i det väsentliga likartad struktur. De sysselsätter sig speciellt med två händelser omedelbart efter mordet, utfärdandet av undantagslagarna av den 1 december 1934 och livvakten Borisovs död vid en bilolycka den 2 december 1934.²⁰

En jämförelse av texterna rörande den senare episoden illustrerar både deras intima samband och en markant avvikelse:

Chrusjtjov 1956

”Det syns ovanligt misstänkt, att den för Kirovs död ansvarige tjeckamannen, då han den 2 december fördes till förhör, dödades vid en trafikolycka, i vilken ingen annan kom till skada”

Chrusjtjov 1961

”Sjusärdeles misstänkt syns även en annan omständighet. Då chefen för Kirovs livvakt skulle föras till förhör, och Stalin, Molotov och Vorosjilov var de som skulle förhöra honom, omkom han, som chauffören i bilen senare berättade, i en olycka, som avsiktligt arrangerats av dem som hade att hämta honom till förhöret.”

Det behöver kanske inte tilläggas, att uttalandet 1961 om Kirovmordet tillhör den del av Chrusjtjovs tal, där han skarpt går tillrätta med den s.k. partifientliga gruppen, Molotov, Vorosjilov, Kaganovitj, Malenkov och Sjepilov, vilken i juni 1957 uteslöts från centralkommitténs presidium.

Edward Crankshaws arbete *Khrushchev remembers* (1971) lämnas dock åsido. Det redovisar inte några kompletterande uppgifter om Kirovfallet. Dess autenticitet har dessutom offentligen dementerats av Chrusjtjov i *Izvestija*.²¹

Det presenterade källmaterialet skall nu med kronologisk systematik studeras i två viktiga avseenden, när det gäller påståenden om Nikolajev och vad beträffar påståenden om medbrottslingar till honom. Vi återvänder sedan till problemet om utsagornas karaktär och värde som underlag för säkra slutsatser.

Nikolajev

Ett kort meddelande, som TASS utsände morddagen den 1 december 1934, angav, utöver själva faktum, att attentatorn hade gripits men att man ännu inte hade identifierat honom. Det förklarades dock samtidigt, att han var ”hemligen utsänd av arbetarklassens fiender”.¹

²⁰ Wiener Spiegel (särtryck 1956), s. 7; Pravda 29/10, 31/10 1961. Det hemliga talet har veterligen inte offentliggjorts i Sovjetunionen. Den engelska versionen återges i *E. Crankshaw, Khrushchev remembers* (1971), s. 559 ff.

²¹ *E. Crankshaw, a.a.*, s. 77; *Izvestija* 16/11 1970, se även ibid. 24/11 1970.

¹ Leningradskaja Pravda 2/12 1934; Pravda 2/12 1934.

Denna tolkning parafraiserades i de officiella organens kommunikéer med anledning av Kirovs bortgång. Folkkommisariernas råd talade om "en bedräglig mördare, hemligen utsänd av arbetarnas och böndernas fiender". Politbyrån brännmärkte attentatorn som "brottslig mördare, hemligen utsänd av klassfienderna". Kominterns exekutivkommitté brukade epitetet "en föraktlig agent för fienderna till proletariats diktatur".²

Den franskspråkiga veckotidningen *Journal de Moscou* betecknade i sitt nummer den 1 december 1934 Kirov som "nouvelle victime des assassins de la réaction". Den ville därmed tydligen uppfatta attentatet i Smolnij som en parallell till de aktuella, politiska mordena på Dollfuss, Doumer eller Louis Barthou och kung Alexander av Jugoslavien.³

NKVD offentliggjorde den 2 december 1934 en bulletin från sin utredning av fallet. Den innehöll uppgifter om Nikolajevs fullständiga namn, att han var född 1904 och tidigare tjänsteman vid Arbetare- och bondeinspektionen (RKI) i Leningrad.

En ny bulletin från NKVD följande dag upplyste om att Nikolajev i Smolnijos korridor smög sig bakom Kirov och sköt honom med en revolver i nacken. Nikolajev greps där. Läkarna hade förgäves försökt alla tänkbara åtgärder för att rädda Kirovs liv.⁴

Förundersökningen till Nikolajevrättegången refererades i *Pravda* den 22 december 1934. Kommunikéen utsade, att Nikolajev vore "medlem av en, mot Sovjetstaten riktad, underjordisk terroristgrupp, bestående av medlemmar av den forna Zinovjevoppositionen i Leningrad". Gärningen hade utförts på order av en av gruppens ledare, Kotolynov.

Nikolajev hade i början av 1934 uteslutits ur kommunistpartiet, sedan han brutit mot partidisciplinen. Han återupptogs efter två månader, emedan han hade tillkännagivit sin ånger.⁵

Åtalet mot Nikolajev m.fl. återgavs över en helsida i *Pravda* den 27 december 1934. Referatet var utformat med talrika citat och sidhänvisningar till anklagelseakten. En medanklagad, Zvezdov, hade uttalat sig om Nikolajevs bakgrund: "Han var bunden till oss sedan länge, från 1924. Han arbetade en tid under Kotolynovs direkta ledning, när den senare var sekreterare för Viborgregionen av Komsomol (VLKSM). Nikolajev var uppfostrad av oss, närd av vår grupps idéer och otvivelaktigt helt underrättad om vår fraktionsstrid mot partiet och partiledningen. Om Nikolajev vore vidare att säga, att han tillhörde det slags inbundna människor som på en gång kände sig beredda till avgörande handlingar."

Två anförvanter hade omvitnat konspirativa yttranden av Nikolajev. Han hade

² *Journal de Moscou* 1/12 1934; *Pravda* 2/12, 3/12 1934.

³ Se t.ex. *Journal de Moscou* 20/10 1934.

⁴ *Pravda* 3/12, 4/12 1934.

⁵ *Ibid.* 22/12 1934.

sagt till sin bror, Pjotr Nikolajev, att man skulle kunna störta Sovjetregeringen med hjälp av utländska, kapitalistiska regeringar. En annan släkting, R. M. Kulischer, hade hört honom göra liknande uttalanden.

Nikolajev skulle själv ha sagt, att han efter överenskommelse med Kotolynov flera gånger hade besökt en utländsk konsul i Leningrad. Nikolajev hade därvid antytt gruppens ständiga beredskap att exakt återge, vad som hände i Sovjetunionens inre och begärt kontanta bidrag. Dessa försäkrade man dock att återbetala. Konsuln hade överlämnat 5 000 rubel och lovat ordna förhandlingar med Trotskij, om Nikolajev kom med ett brev från gruppen till denne. Av pengarna hade 4 500 rubel överlämnats till Kotolynov.

Nikolajev hade dessutom enligt referatet i Pravda den 27 december 1934 upp-
givit, att Kotolynovs grupp, som förberedde ett terrordåd mot Kirov, hade anför-
trott honom personligen det omedelbara förverkligandet av detta. Hans förbere-
delser ägde huvudsakligen rum i närheten av Smolnij. I mitten av september 1934
hade Nikolajev och Kotolynov samtalat om den kontrarevolutionära, zinovjevi-
tiska organisationens arbete. Av denna konversation kunde Kotolynov dra slut-
satsen, att Nikolajev vore färdig att utföra terroristdådet. Vid nästa sammanträde,
som ägde rum under samma september månad i Institutets byggnad, frågade
Kotolynov, om han vore klar att utföra gärningen mot Kirov, vilket Nikolajev
hade bejakat.

Kotolynov hade, alltjämt enligt Nikolajev, deltagit i överarbetningen av planen
på ett mordförsök på Kirov. Denna plan, som var daterad den 1 november 1934,
återfanns hos Nikolajev under hans arrestering och fogades till målet i sin egen-
skap av ett av de materiella bevismedlen. Den var utarbetad i minsta detalj och
förutsåg även starka uppdykande hinder och svårigheter på vägen till dess
verkställighet.

Nikolajev hade för förövandet av brottet mot Kirov skaffat sig en revolver typ
Nagan och systematiskt förbättrat sin skjutskicklighet. Han förfärdigade också
blanketter med stämplor från olika statliga myndigheter.

Det heter vidare i Pravdas résumé av anklagelseakten den 27 december 1934:
”För att dölja spåren av sina medbrottslingar samt för att maskera de verkliga
orsakerna till mordet på kamrat Kirov förfärdigade Nikolajev ett antal doku-
ment (en dagbok, skrivelser till olika myndigheter etc.) i vilka han försökte att
framställa sitt brott som en handling av personlig förtvivlan och missnöje, som
skulle ha framkallats av hans svåra materiella förhållanden, samt såsom en
protest, ”mot vissa statsmäns orättfärdiga uppträdande mot en levande människa”.

Nikolajev hade själv den 13 december 1934 erkänt: ”Jag måste framställa
mordet på Kirov som en individuell handling för att dölja den zinovjevitiska
gruppens deltagande däri.”

Nikolajev hade, fastslår résumén, från mars 1934 till sin arrestering systema-
tiskt avböjt alla förslag att skaffa honom arbete. Av vittnesmål från hans hustru,

Milda Draule, hade framgått, att han vid tiden för attentatet ej led någon nöd. Han vistades sommaren 1934 på kurorten Sestroretskoj.⁶

Vi övergår till att skärskåda uppgifterna om Nikolajev i Moskvaprocessernas protokoll. Bakajev, under Zinovjevepoken NKVD-chef i Leningrad, angav under den andra Zinovjev-rättegången, att Nikolajev var en gammal medlem i Komsomol. Jevdokimov skulle ha känt honom i många år och rekommenderat honom som en absolut pålitlig person. Nikolajev hade sagt till Bakajev i början av november 1934, att han lyckats exakt fastställa tiden, då Kirov åkte från sin bostad till Smolnij och att han kunde döda Kirov antingen i eller i närheten av partihögkvarteret. Han hade försökt att komma med på en mottagning hos Kirov för att vid detta tillfälle skjuta honom men ej släppts in.⁷

Vid förhören under Bucharinrättegången berättade Bulanov, Jagodas närmaste medarbetare inom NKVD, att Jagoda i början av 1936 hade avslöjat organisationen av Kirovmordet för honom. Jagoda hade fått reda på att ett anslag mot Kirovs liv förbereddes. Jagoda hade underlättat Nikolajevs gärning med stöd av Zaporozjets.

Jagoda hade i förbigående anmärkt för Bulanov, att hela affären nästan uppdragat, då vaken anhållit Nikolajev av misstag och funnit en anteckningsbok och en revolver i hans portfölj, men Zaporozjets släppte honom i tid.

Statsåklagare Vysjinskijs utfrågning av Jagoda vid samma process räknar med att Nikolajev anhölls två gånger före mordtillfället. Efter den första arresteringen skulle Zaporozjets ha kommit till Jagoda i Moskva och rapporterat att en man kvarhållits, i vars portfölj det fanns en revolver och en dagbok. Zaporozjets frisläppte honom och Jagoda noterade blott faktum.

Jagoda gav därefter instruktioner, att hinder inte skulle läggas i vägen för mordet. Någon tid senare informerade Zaporozjets om att NKVD-organen hade arresterat Nikolajev, i vars ägo en revolver och en kartskiss över Kirovs vanliga färdväg hittats. Strax därefter mördades Kirov av Nikolajev.

Vysjinskij yttrade i sitt slutanförande vid Bucharinrättegången, att Nikolajev ungefär två månader före attentatet kvarhållits och förts till NKVD. Han hade då i sin ägo haft en revolver, patroner och en karta över Kirovs vanliga färdväg. Men på Jagodas direkta order hade brottslingen släppts och två månader senare mördade Nikolajev Kirov.⁸

Chrusjtjovs hemliga tal, i vilket forskningar i NKVD-arkiven rörande massutrensningarna 1937—1938 åberopas, innehåller påståendet, att Nikolajev en och halv månad före mordet hade anhållits för misstänkt uppträdande men släppts utan kroppsvisitation.⁹

⁶ Leningradskaja Pravda 27/12 1934; Pravda 27/12 1934.

⁷ Andra Zinovjev-rättegången, s 45. Om Bakajev se *P. Broué*, a.a., s. 563 f.

⁸ Bucharinrättegången, s. 376, 558 f, 572, 678.

⁹ Wiener Spiegel (särtryck 1956), s. 7.

I sitt stora tal den 27 oktober 1961 hänvisade Chrusjtjov till att Kirovs mördare två gånger tidigare fasttagits av tjeckmän utanför Smolnij och vapen påträffats hos honom men att han av någon anledning båda gångerna släppts.¹⁰

Vi kan konstatera, att de analyserade källornas utsagor om Nikolajevs förhållande, innehåller uppenbara förskjutningar. Referaten från förhören med honom innehåller inga uppgifter om tidigare, misslyckade attentatsförsök. De handlingar, främst en plan av den 1 november 1934, vilka nämns i samband med Nikolajevrättegången, hänföres till tiden efter gärningen. Det är inte klart angivet, om Nikolajev bar dem på sig eller om de anträffades vid husrannsakan i hans bostad.

Protokollet från den andra Zinovjevrettegången nämner ett, tidigare, misslyckat attentatsförsök i sammanhang med en mottagning. Det sker likväl utan varje antydning om arrestation eller maskopi med säkerhetspolisen.

Under Bucharinprocessen har antalet resultatlösa attentatsförsök blivit två. De beskrivs dessutom med påtagliga, inbördes avvikelser ifråga om de närmare omständigheterna. Enligt Jagoda påträffades vid det första gripandet "en revolver och en dagbok" hos Nikolajev, enligt Bulanov rörde det sig om "en revolver och en anteckningsbok", medan Vysjinskij talade om "en revolver, patroner och en karta över Kirovs, vanliga färdväg". Sistnämnda komprometterande handling hänförde Jagoda och Bulanov däremot till den andra arrestationen. NKVD framträdde nu som direkt medagerande.

Chrusjtjovs rekapitulationer gör bilden av Nikolajevs antecedentia än mer förbryllande. Det hemliga talet räknar med en föregående arrestation, redogörelsen inför partikongressen den 27 oktober 1961 med två.

Det hemliga talet stämmer dessvärre inte heller överens, vare sig med Bakajevs medgivanden vid den andra Zinovjevrettegången 1936 eller med Bulanovs, Jagodas eller Vysjinskijs utsagor under Bucharinrettegången 1938. Chrusjtjovs version 1956 vore, att Nikolajev arresterades, vilket Bakajev ej påstod 1936. Enligt Chrusjtjovs tal 1956 företogs dock ingen kroppsvisitation av Nikolajev, vilket å andra sidan uppgifterna från Bucharinrettegången rimligtvis förutsätter.

Chrusjtjovs redogörelse 1961 strider avgörande mot Bakajevs från 1936 men går bättre att harmonisera med materierna från Bucharinrettegången. Det är emellertid att märka, att Chrusjtjov inte upprepar, att man skulle ha hittat handlingar hos Nikolajev vid de första båda arresteringarna. Medansvar antyds i vaga ordalag men bekräftas inte.

Kronologien är obestämd och flytande. Vysjinskij tidfäster det första gripandet av Nikolajev till "ungefär två månader" resp. "två månader" före Kirovmordet, Chrusjtjov i det hemliga talet till "en och en halv månad" före attentatet. Dessa tidsdifferenser saknar inte sitt intresse, då vi med säkerhet vet, att Kirov befann

¹⁰ Pravda 29/10 1961.

sig i Kasakstan från början av september 1934 och vistades där ännu den 1 oktober 1934. Hans återkomst till Leningrad kan beläggas först den 9 oktober 1934.¹¹

Vi nödgas konkludera, att de fem sovjetiska grupperna av källor till rekonstruktionen av Nikolajevs aktivitet, tillkomna åren 1934, 1936, 1938, 1956 och 1961, divergerar påtagligt på vitala punkter. De förmår ej entydigt belysa, om han har gjort tidigare attentatsförsök, hur många dessa i så fall varit och när de skett, om han då gripits av säkerhetspolisen, ifall han visiterats eller vilka saker man vid eventuella visitationer funnit hos honom. Det må också för dissektionen i det följande avsnittet noteras, att de substansiella informationerna vid Nikolajev-rättegången — den enda, där attentatorn kunde höras — härrörde från honom själv —, en medanklagad, Zvezdov, och från vittnesmål av tre anförvanter, hans hustru, en bror och R. M. Kulischer.

Ett nät av konspirationer?

När det gäller källornas utsagor om medansvariga till Nikolajev, kan man iakttaga, hur de sovjetiska myndigheterna från början betraktade mordet som planlagt av något slags konspiration. Nyhetskommunikéen den 1 december 1934 identifierade ej attentatorn men angav honom likafullt som ”hemligen utsänd av arbetarklassens fiender”. Journal de Moscou ville placera händelsen i ett aktuellt europeiskt sammanhang. Denna officiella attityd markerades även genom undantagslagar rörande den processuella bedömningen av terrorhandlingar (se nedan). Serdjuk framhöll 1961 vid den tjuguaandra partikongressen, att mordet ”i detta ögonblick naturligtvis ännu inte var undersökt”.¹

Då informationer om den rättsliga utredningen av attentatet efter 18 dagars hermetisk tystnad på nytt presenterades genom förundersökningsreferatet den 22 december 1934, har beskrivningen markerat lokal inriktning. Nikolajev var medlem av en hemlig grupp av personer, som tillhört den forna Zinovjevoppositionen i Leningrad. Gärningen hade utförts på order av Kotolynov, en av dess ledare. Motivet kunde sökas i gruppens önskan att desorganisera sovjetregeringen och förändra politiken i enlighet med Zinovjevs och Trotskijs anda.

”Därtill kom” fortsätter förundersökningsreferatet ”speciella hämndmotiv, emedan Kirov ideologiskt och politiskt hade tillintetgjort den forna Zinovjevoppositionen i Leningrad”. Nikolajev hade förklarat, att oppositionen hade en del angelägenheter ouppklarade med Kirov på grund av den kamp han satt igång mot de oppositionella i Leningrad.²

¹¹ *St. Krasnikov*, a.a., s. 196 f; Leningradskaja Pravda 10/10 1934.

¹ Pravda 31/10 1961.

² *Ibid.* 22/12 1934.

Det äger sitt intresse att fastställa vilka personer som de olika källorna hänför till denna oppositionsgrupp, den s.k. Leningradcentralen. Förundersökningsreferatet namnger åtta medlemmar, Kotolynov, Sjatskij, Rumjantsev, Mjasnikov, Levin, Sossitskij, Mandelstam och Nikolajev.

Gruppens medlemmar apostroferas vid ytterligare 18 tillfällen i det föreliggande materialet, nämligen i åtalsreferatet den 27 december 1934, i domsreferatet den 30 december 1934, i fjorton sammanhang under den andra Zinovjevriättegången och två gånger vid Pjatakovprocessen.³ Vid 17 av dessa 18 tillfällen namnges inga andra i Leningradcentralen engagerade personer än de åtta uppräknade. I åtalsreferatet den 27 december 1934 förklaras det däremot, att gruppen skall ha bestått av Kotolynov, Nikolajev, Zvezdov, Antonov, Sokolov och Jusjin.⁴ Fyra nya namn träder tillfälligtvis in.

Frågan blir: Varför skiftar grupperingen utseende i referatet den 27 december? Svaret ligger möjligen i en annan passus i samma referat, där åklagaren summerade de arresterades reaktion. Nikolajev hade vid förhör till alla delar erkänt sig skyldig. Kotolynov medgav, att han hade deltagit i den hemliga, kontrarevolutionära grupp, där han intog en ledande ställning. Han bestred dock delaktighet i brottet. Sjatskij förnekade helt sin skuld, men måste anses överbevisad efter Nikolajevs och andras utsagor. Av de övriga anklagade vore det endast Zvezdov och Antonov som förklarar sig skyldiga, medan de återstående ”i allmänhet” endast erkände sig skyldiga till att tillhört en hemlig, kontrarevolutionär grupp.⁵

Omredigeringen fördolde sålunda för den samtida läsaren, att tydligen endast Nikolajev bland den s.k. Leningradcentralens åtta medlemmar hade vidgått någon skuld till attentatet.

Iakttagelsen kan kombineras med andra observationer. De fyra nya namnen i åtalsreferatet den 27 december, Zvezdov, Antonov, Sokolov och Jusjin, finnes, liksom ytterligare två personer utanför den s.k. Leningradcentralen, Chanik och Tolmasov, upptagna i förundersökningsreferatet. De inrangeras emellertid där inte i Leningradcentralen utan omtalas blott som arresterade. De skulle alla ha uteslutits ur partiet för zinovjevism men flertalet blivit återupptagna efter officiella försäkringar om full solidaritet med partiets politik och sovjetmakten.

De nya namnen tilldelas en desto aktivare roll i åtalsreferatet några dagar senare. Zvezdov utpekade Rumjantsev och Kotolynov som ledare för Leningradcentralen. Sokolov hade den 7, 9 och 12 december berättat, att gruppen började sin aktivitet hösten 1934. Chanik påstod, att organisationen ”slutgiltigt formades år 1933” och arbetade på det tidigare trotskijistiskt-zinovjevitska blockets grundval. Även Tolmasov gjorde medgivanden.

³ Ibid. 22/12, 27/12, 30/12 1934; Andra Zinovjevriättegången, s. 10, 11, 25, 27, 31, 38, 44, 45, 48, 50, 98, 101, 102, 106, 123; Pjatakovriättegången, s. 70, 125.

⁴ Pravda 27/12 1934.

⁵ Ibid.

Åtalsreferatets upplysningar om påstådda medagerande i en mordkomplott mot Kirov består eljest av uppgifter från Nikolajev. Enligt honom hade en terroristgrupp verkat under ledning av Sjatskij. Denna grupp skulle oberoende av Nikolajev förbereda ett attentat mot Kirov. Nikolajev hade av Kotolynov fått veta, att ett terrordåd planlades mot Stalin och att samband därför fanns i Moskva.

Nikolajev skulle ha mött Sjatskij första gången 1933. Deras nästa sammanträffande skedde, alltfört efter Nikolajevs versioner, ”sommaren 1934” resp. ”augusti 1934”. Det ägde rum vid Krasnij Zorj nr 28, där Sjatskij bevakade Kirovs bostad och registrerade alla dennes rörelser. Under revolutionsfestligheterna omkring den 7 november hade Nikolajev ånyo stött på Sjatskij utanför Kirovs bostad i färd med fortsatta spaningar.

Sokolov hade skaffat fram underrättelser i vad mån den ena eller andra punkten på Kirovs färdväg vore lämplig. Han studerade Kirovs route under revolutionsfestligheterna 1934. Jusjin hade arbetat tillsammans med Nikolajev vid Smolnij. Zvezdov och Antonov samlade, efter Kotolynovs yttrande till Nikolajev, information i Smolnij.⁶

En kritisk genomgång av källorna till Nikolajevrättegången avsätter vissa logiska konklusioner. Av Leningradcentralens åtta medlemmar har endast attentatorn bundit sig vid brottet. Sex andra medgav fraktionsverksamhet men förnekade uppenbarligen delaktighet i mordet, en (Sjatskij) bestred bådadera.

Ytterligare sex yngre zinovjeviter drogs in i processen.⁷ Några gjorde bekännelser, de övrigas reaktion är obekant.

Deras utsagor kännetecknades samtidigt av evidenta motsägelser. Som den sovjetiska Journal de Moscou påpekade i en analys av rättegången, gick Sokolovs precisering av verksamhetens start ej att förena med Chaniks.⁸

Sedan samtliga fjorton åtalade i Nikolajevrättegången dömts till döden och avrättats den 29 december 1934,⁹ försvinner också de sex unga zinovjeviterna nästan helt ur det tillgängliga materialet. De aktualiseras i fortsättningen blott en gång, närmare bestämt när Vysjinskij i sin slutplädering under den andra Zinovjevrettegången påstod, att Kamenev vid ett tillfälle hade samtalat med Tolmasov.¹⁰

Det ter sig vanskligt att klarlägga anledningen till att processen mot Nikolajev m.fl., trots de vittsyftande uttalandena omedelbart efter attentatet, fick en så oförtydligt lokal uppläggning. Det förtjänar dock att noteras, hur Vysjinskij vid den andra Zinovjevrettegången presenterade och idkade högläsning ur en aldrig offentliggjord, panegyrisk nekrolog över Kirov, som Zinovjev skall ha till-

⁶ Ibid.

⁷ De sex unga zinovjeviterna var födda åren 1898—1904 (ibid.).

⁸ Journal de Moscou 29/12 1934.

⁹ Pravda 30/12 1934.

¹⁰ Andra Zinovjevrettegången, s. 103.

ställt Pravdas redaktion. Den var, angav Vysjinskij, ”daterad av Zinovjev antingen den 4 eller 7 december, antagligen den 4 december”. Zinovjev skulle även ha övervägt att skriva ett brev till statssäkerhetstjänsten med begäran att få rentvå sig från delaktighet i gärningen.¹¹

Ett tillkännagivande den 23 december 1934 upplyste, att det saknades tillräckligt bevismaterial mot Zinovjev, Kamenev m.fl. för åtal men att de skulle ställas inför en särskild nämnd, vilken kunde förpassa dem i administrativ exil.¹² När anklagelseakten i den första Zinovjev-rättegången refererades i nyhetsmedia den 17 januari 1935, hette det fortfarande, att undersökningar inte gav vid handen, att Zinovjev och hans medanklagade skulle uttryckligen ha samtyckt till mordet eller ens känt till att attentatet förbereddes. Deras underjordiska aktivitet sades dock ha befrämjat terrorhandlingar. Straffen kom att variera mellan tio och fem års fängelse.¹³

Under tiden hade föreställningen om en vittförgrenad komplott bakom mordet på Kirov hållits vid liv på högsta ort. Pravda tillvitade i en artikel den 5 januari 1935 Tyskland, att det hade inspirerat gärningen. Några konkretioner om förfaringssättet lämnades inte. Inlägget hävdade vidare, att den vitryska tidningen *Za Rossiju*, som utgavs i Belgrad, redan i november 1934 hade uppmanat till mord på Kirov. Ett annat vitryskt organ, *Novoje Slovo* i Berlin, hade återgivit denna uppmaning.¹⁴

Den andra Zinovjev-rättegången i augusti 1936 lät Kirovmordet framträda som ett moment i en avancerad konspiration av oppositionella, bolsjevikiska koryféer. Trotskij, Zinovjev och Kamenev hade sammansmält sig till, för att citera anklagelseakten, ”en organiserad kraft för den i Sovjetunionen krossade utsugarklassens sista rester.” Detta förenade centrum av trotskister och zinovjeviter skulle redan 1932 ha beslutit sig för att röja bl.a. Stalin och Kirov ur vägen.

En sammankomst av trotskister och zinovjeviter hade ägt rum i Zinovjevs och Kamenevs villa utanför Moskva. Den skedde enligt en tidsangivelse sommaren 1932, enligt en annan hösten samma år. Förberedelsen av attentatet mot Kirov skulle då anförtrotts åt historikern N. A. Karev. Denne hade emellertid häktats och ledningen vid ej angiven tidpunkt övergått till Bakajev.¹⁵

Man fick inte heller under processen någon klar fixering av tidpunkten, då kontakten mellan de namnkunniga konspiratörerna i Moskva och Leningradcentralens åtta medlemmar skulle ha etablerats. Man kan av de tilltalades bekännelser endast indirekt utläsa, att den skulle ha varit upprättad före juni 1934. Kamenev erkände, att han då hade besökt Leningrad för att initiera ytterligare

¹¹ Ibid., s. 52 f, 93 f.

¹² Pravda 23/12 1934.

¹³ Ibid. 17/1 1935.

¹⁴ Ibid. 5/1 1935.

¹⁵ Andra Zinovjev-rättegången, s. 11, 13, 24 f.

en zinovjevit, Jakovlev, att parallellt med Leningradcentralen planera ett mord på Kirov. Bakajev bekände inför militärkollegiet, att han i november 1934 hade farit till Leningrad och diskuterat med Leningradcentralen om aktionen mot Kirov.¹⁶

Vladimir Levin framstår i processprotokollet från den andra Zinovjevriättegången som den mest aktive inom Leningradcentralen. Vysjinskij utnämnde honom under sitt slutanförande till ”ledaren för den illegala terroristiska organisationen i Leningrad, vilket han själv förlidet år erkände inför militärkollegiets domstol”.¹⁷

Under Pjatakovriättegången 1937 dök uppgifter om ytterligare ett anslag mot Kirov upp. Radek bekände då, att han från 1932 kände till attentatsplanerna. Mrjatjkovskij hade i april 1933 bett honom att namnge en person bland trotskisterna, vilken kunde organisera en terrorgrupp i Leningrad mot Kirov. Radek skulle då ha nämnt Prigrosjin.¹⁸

Prigrosjin hade rapporterat till Radek sommaren 1934, att han funnit lämpligt folk men ej hunnit göra någonting, då han hade blivit förflyttad till Moskva. Sokolnikov medgav, att han hade känt till förberedelserna till Kirovmordet sedan 1932 och att dessutom Kamenev hösten 1934 omtalat dem för honom.¹⁹

Vysjinskij ville under Bucharinriättegången leda i bevis, att också Bucharin och Rykov medverkat i sammansvärjningen mot Kirovs liv. Detta bestred dock båda, som berörts, ännu vid processens slut.²⁰

Vi kommer slutligen över på frågan om säkerhetstjänstens medansvar för Kirovs död. En nyhetskommuniké den 3 december 1934 meddelade, att kommissarien för inrikes angelägenheter hade avsatt Medved, Fomin, chef resp. biträdande chef för NKVD i Leningrad, samt de ansvariga tjänstemännen Gorin, Lobov, Janisjevskij, Petrov, Baltzevitj och Mosevitj för försummelse i sin plikt att skydda statens säkerhet. De hade åtalats, och R. S. Agranov hade övertagit chefskapet för NKVD i Leningrad.²¹

Ett referat från Medvedriättegången publicerades den 24 januari 1935. Där i hette det, att de åtalade, till vilka nu också hörde Zaporozjets, hade underlåtit att vidtaga nödiga åtgärder för att hindra brottet, trots att de ägde alla möjligheter att avvärja det. Huvudansvaret lades på Baltzevitj, ”som genom sin befattning kunnat stå i direkt förbindelse med terrorgrupperna”. Han fick också det i särklass strängaste straffet, tio års arbetsläger. För t.ex. Medved och Zaporozjets stannade påföljden vid tre års arbetsläger.²²

¹⁶ Ibid., s. 28, 36 f, 38 f, 48, 50, 106.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Pjatakovriättegången, s. 73 f, 78.

¹⁹ Ibid., s. 112 f, 125.

²⁰ Bucharinriättegången, s. 373, 737 f, 771.

²¹ Pravda 4/12 1934

²² Ibid. 24/1 1935.

Bucharinrättegången placerade säkerhetsfrågorna kring Kirov i ett storpolitiskt perspektiv. Abel Jenukidze, Stalins sekreterare inom centralkommittén och beskriven under processen 1938 som en ledande kraft inom det s.k. högerblocket, skulle sommaren 1934 efter diskussioner med bl.a. Rykov och trotskisterna ha insisterat hos Jagoda att inte lägga hinder i vägen för attentatet. Jagoda instruerade Zaporozjets.

Även livvakten Borisov skulle ha hört till de inblandade. Då han den 2 december 1934 blev kallad till förhör i Smolnij, hade Zaporozjets på Jagodas instruktioner arrangerat en bilolycka under ditfärden, varvid Borisov dödades.²³

Den sistnämnda händelsen intresserade, som redan antytts, Chrusjtjov speciellt. Han omtalade 1961, att man hade spårat upp den chaufför, som körde bilen den 2 december 1934. Denne hävdade att en NKVD-agent, som satt bredvid honom i förarhytten, plötsligt hade gripit tag i ratten och styrt fordonet mot ett hus.²⁴

Det torde vara uppenbart, att det officiella materialets påståenden om sammansvurna bakom Nikolajev är i lika hög grad flytande som uppgifterna rörande attentatsmannens egna förehavanden. De första dagarna efter mordet ges i allmänna ordalag konturerna av en internationellt förgrenad konspiration.

De tre processerna, som hölls i Leningrad under skedet den 28 december 1934—24 januari 1935, begränsar tvärtom märkbart orsakerna till själva staden. Som skyldiga till dådet döms ett antal lokala, yngre kommunister och straffen för försummelse inom säkerhetstjänsten drabbar NKVD-funktionärer på platsen.

Zinovjev, Kamenev m.fl. fraktionsledare fälls blott för moralisk skuld. Tecken förspordes vid årsskiftet 1934—35 både på att man betraktade affären som utagerad och att man väntade sig en fortsättning. Journal de Moscou lät den 29 december meddela, att man hos en av Leningradcentralens medlemmar hade lagt beslag på "les archives complètes de l'opposition Trotskij-Zinovjev".²⁵ Pravdas artikel den 5 januari 1935 visar å andra sidan på ospecificerade misstankar mot Hitlertyskland och vitryska emigranter.

Under Moskvarättegångarna görs i sin tur flertalet prominenta gestalter inom den antistalinistiska, bolsjevikiska oppositionen faktiskt medskyldiga till attentatet. Anslagens omfattning utökas för varje rättegång, med en periodicitet som närmast påminner om en sägentradition. Summerar vi källmaterialets innehåll, skulle det åren 1933—1934 ha existerat inte mindre än tre terroristnäten i Leningrad, som parallellt med varandra traktade efter Kirovs liv: Leningradcentralen, Jakovlev, Prigrosjin. Samtidigt förvandlas säkerhetstjänstens skuld från försumlighet till direkt medagerande.

En beaktansvärd konsekvens av denna Kirovmordets förankring hos de mest namnkunniga oppositionskoryféerna är, att rollernas innehavare skiftar, också

²³ Bucharinrättegången, s. 22, 375 f, 558, 572.

²⁴ Pravda 29/10 1961.

²⁵ Journal de Moscou 29/12 1934.

när man betraktar dem från Leningrads horisont. Under Nikolajevrättegången framstår Kotolynov och Sjatskij som de dominerande inom Leningradcentralen, vid den andra Zinovjevrettegången beskrives Vladimir Levin ha varit den ledande. Vid Medvedrettegången döms Baltzevitj som den mest belastade NKVD-mannen i Leningrad, under Bucharinprocessen inträder Zaporozjets i hans ställe som huvudaktör.

Även i detaljer möter förbryllande omtolkningar. Under Nikolajevrättegången var det Sjatskij och Sokolov, som skulle ha kartlagt Kirovs färdväg. Denna aktivitet pågick ännu dagarna omkring den 7 november 1934. Vid Bucharinprocessen uppgav Vysjinskij, att man två månader före mordet, således redan i början av oktober 1934, hittade en skiss över Kirovs färdväg hos Nikolajev, samme Nikolajev, som enligt uppgifterna i december 1934 hade förlagt sina attentatsplaner till Smolnij och dess närhet.

Undantagslagarna

Nikita Chrusjtjov hävdade i det hemliga talet 1956, att massrepressalierna och de brutala övergreppen mot den socialistiska rättsordningen började efter lönnmordet på Kirov. Kvällen den 1 december 1934 undertecknade sekreteraren i centralkommitténs presidium, Jenukidze, på Stalins anmodan följande direktiv: 1. Fall, som anklagades för att ha förberett eller utfört terrorhandlingar, skulle påskyndas. 2. Verkställigheten av dödsstraff för brott av denna kategori skulle inte uppskjutas med hänvisning till möjligheten av benådning, då centralkommitténs presidium inte fann det möjligt att ta befattning med petitioner av denna art. 3. Dödsdomar mot brottslingar av denna kategori skulle verkställas omedelbart efter avkunnat utslag.

Dessa direktiv utfärdades enligt Chrusjtjov utan politbyråns medgivande, vilket hade givits först två dagar senare. Genom dessa direktiv förmenades de som blev åtalade för förberedelser till terrorhandlingar, varje möjlighet till omprövning av sina mål, även om de inför rätta förklarade, att deras bekännelser vore frampressade eller övertygande kunde tillbakavisa anklagelserna.¹ Z. M. Serdjuk uppgav 1961, att undantagslagarna antogs morddagen ”på Stalins order från Leningrad”.²

Chrusjtjov var vid tiden för attentatet på Kirov ännu inte invald i politbyrån. Han innehade posten som andre partisekreterare i Moskvaområdet och tillhörde den kommitté, som utsågs att ordna Kirovs begravning i Moskva.³ Om Serdjuks ställning under dessa dagar har inga uppgifter kunnat framdragas.

Det torde stå klart, att Stalin tillsammans med Molotov, Vorosjilov och Zdanov

¹ Wiener Spiegel (särtryck 1956), s. 7.

² Pravda 29/10 1961.

³ Bolsjaja Sovetskaja Entsiklopedija, 44 (1957), s. 390; Pravda 3/12 1934.

lämnade Moskva under kvällen den 1 december och anlände till Leningrad följande morgon.⁴ Serdjuks påstående, att Stalin redan den 1 december från Leningrad har beordrat undantagsbestämmelserna, kan m.a.o. inte vara riktigt.⁵

Undantagsklausulerna offentliggjordes i Pravda den 3 december 1934. Texten är, med större typografi, placerad längst upp till höger på första sidan. Kommunikén saknade dock både datering och underskrift. Ännu en kommuniké publicerades två dagar senare. Den är daterad den 1 december 1934 och undertecknad dels av Kalinin för Högsta Sovjets presidium, dels av Jenukidze för centralkommitténs presidium.⁶

Sättet att publicera den förra kommunikén ter sig vid jämförelse med gängse sovjetisk promulgationsteknik som exceptionell. En genomgång av Pravda för tiden 1 juli 1934—30 juni 1935 har bland över 900 förordningar och beslut inte kunnat registrera något motsvarande fall. Kommunikén den 5 december är däremot utfärdad efter brukade normer, och dröjsmålet från beslutsdatum är inte uppseendeväckande långt. Det undandrager sig i övrigt vår bedömning, hur dessa iakttagbara fakta förhåller sig till Chrusjtjovs uttalanden 1956 och flera förklaringar kan a priori tänkas.

Chrusjtjov framställde samtidigt undantagsklausulerna som ett brutalt övergrepp mot den socialistiska rättsordningen. Det för oss över på frågan om deras position i sovjetisk rättshistoria. Attentatet mot Kirov var inte den första, politiska våldshandlingen mot ledande partimän inom Sovjetstaten. Det räcker att här erinra om mordet på Uritskij och Volodarskij 1918 eller Fanny Kaplans skott mot Lenin samma år.⁷

Folkkommisariatet för justitieärenden publicerade den 19 december 1917 en instruktion för revolutionsdomstolarna. De skulle bl.a. rannsaka personer, som gjorde uppror mot arbetare- och bonderegeringen, aktivt motarbetade denna, begick sabotage eller störde produktionen.

Revolutionsdomstolarnas utslag var inappellabla. Vid en uppenbart orättfärdig dom eller vid överträdelse av rättegångsförfarandet, ägde folkkommisariatet för justitieärenden rätt att granska målet eller hemställa hos centrala exekutivkommittén att beordra en slutgiltig omprövning av fallet.⁸

Genom en lag av den 4 februari 1919 inrättades en högsta revolutionsdomstol. Denna hade att fungera som första instans i särskilt betydelsefulla mål. Domstolens beslut skulle vägledas av den socialistiska statens intressen, försvaret mot revolutionens fiender, klasskampen för proletariats seger enligt dess kommu-

⁴ Leningradskaja Pravda 3/12 1934, Pravda 3/12 1934; Dagens Nyheter 3/12 1934. Återfärden till Moskva natten 3—4 december tog 10 1/2 timmar (se Journal de Moscou 8/12 1934).

⁵ R. Conquest, a.a., s. 58.

⁶ Pravda 3/12, 5/12 1934.

⁷ P. Broué, a.a., s. 123 f.

⁸ Sobranije uzakonenij i rasporjazzenij ... RSFSR 1917, nr 170.

nistiska, revolutionära och lagliga medvetenhet. Högsta Revolutionsdomstolens utslag finge ej överklagas och skulle verkställas inom 24 timmar.⁹

Efter SSSR:s tillkomst den 30 december 1922 överflyttades Högsta Revolutionsdomstolens funktion som forum för speciellt betydelsefulla mål till Sovjetunionens Högsta Domstol, närmare bestämt till dess militärkollegium.¹⁰ Enligt Högsta Domstolens stadga av den 23 november 1923 fick dylika mål ej överklagas. Högsta Domstolen hade dock rätt att genom underställning (v poriadke nadzora) dra ett sådant mål inför centralkommitténs presidium.¹¹

Chrusjtjovs beskrivning av innebörden i undantagsklausulerna kräver följaktligen några supplerande kommentarer. Också före Kirovmordet saknades det för de åtalade i sådana processer som de här sex aktuella rättegångarna lagliga möjligheter att begära en revision av domarna. Det som man suspenderade genom beslutet av den 1 december 1934, var domstolens, i detta fall militärkollegiet, möjlighet till underställning, ett processrättsligt institut, vilket saknar egentlig motsvarighet i svensk eller annan västeuropeisk lagstiftning. Undantagsklausulerna anknöt i sin summariska rättegångs- och exekutionsordning närmast till bestämmelserna i lagen om Högsta Revolutionsdomstolen av den 4 februari 1919.¹²

Sammanfattning

Det återstår att fastslå, hur vår genomgång, likt själva föremålet, huvudsakligen har kommit att gestalta sig som en serie likvidationsprocesser. När man granskar karaktären av de källor, som tillhandahåller de redovisade upplysningarna, framgår det, att endast en presenterad handling, Zinovjevs nekrolog över Kirov, äger karaktären av kvarleva.

Åtalsreferatet från Nikolajevrättegången innehåller dessutom vissa uppgifter om dokument, som Nikolajev skall ha haft i sin ägo. Det påskines samtidigt, att han under förhören hade erkänt det missvisande i dokumentens försök att framställa brottet som en handling av personlig förtvivlan och missnöje, men själva dokumentens innebörd eller existens fördöljs inte.

I övrigt rör det sig kontinuerligt om berättelser med ofta påtagliga inslag av metamorfoser. De har lämnats i form av bekännelser och uttalanden under förhör, processer och rehabiliteringsförsök.

⁹ Ibid. 1919, nr 131.

¹⁰ Vestnik TsIK, SNK i STO, 1923: 311; S. Kucherov, The organs of Soviet administration of Justice (1970), s. 86 f, 91.

¹¹ Sobranije zakonov i rasporjazjenij ... SSSR 1924, nr 19; Soviet criminal law and procedure, ed. H. J. Berman (1966), s. 87 ff; om underställningsinstitutet i sovjetisk processrätt se även S. Kucherov, a.a., s. 642 ff.

¹² The Times' Rigakorrespondent påminde 4/12 1934 om Zinovjevs dekret i samband med mordet på Uritskij och Volodarskij. Se även Dekrety sovjetskoj vlasti, III (1964), s. 266 f (nr 157, 158).

Detta obestriddigen prekära underlag för en historisk rekonstruktion kan inte förbättras av sekundära källor med obestämbart proveniens. Roy Medvedev freshtar denna utväg i arbetet *Let history judge!* (1971). Han anför uppgifter av i förstahandsmaterialet okända medarbetare till Kirov. Han vill vindicera åtskilliga mordförsök under 1934. "It was a real manhunt, directed by a strong hand." Dessa anslag skulle ha utspelats inte bara i Leningrad utan också, vilket tidigare inte framskymtat, under Kirovs resa i Kasakstan!¹

Sägentraditionen fortsätter att utvecklas. Efter duplikationer och triplikationer av Nikolajevs attentatsförsök, antalet Kirovmördare inom Leningradcentralen, alternativa terroristnäten och machinationer börjar nu även lokaliseringen att förskjutas.

De sannolika slutsatser, som kan skalas fram ur det material, som här granskats, måste istället ovillkorligen bli ganska restriktiva. Det torde dock stå klart, att Nikolajev sedan länge tillhörde en annan falang av kommunistpartiet än Kirov, att han vid tiden för mordet var arbetslös och att han en period under 1934 förlorat sitt medlemskap i partiet. De handlingar, som man hittade hos honom, gav synbarligen uttryck för missnöje med de styrande men inga verkliga ledtrådar till en konspiration.

Även situationen omedelbart efter dådet kvarstår till stor del ouppklarad. Vi vet med säkerhet blott att Kirovs livvakt Borisov omkom vid en bilolycka den 2 december 1934 och att Zinovjev några dagar efter attentatet tillställde Pravda en minnesartikel över Kirov, vilken aldrig publicerades.

Det finns samtidigt anledning att precisera några punkter, där genomgången har lämnat negativa resultat. Vi saknar sålunda i de behandlade källor bevis eller indicier, som bestyrker, att Leningradcentralens sju övriga medlemmar skulle ha medverkat i eller känt till Nikolajevs gärning. Blottläggandet av den omredigering, som förekommer i åtalsreferatet av den 27 december 1934, visar däremot på att samtliga sju under förhören förnekat sin delaktighet.

Det klargörs veterligen inte heller under de fem följande processerna, hur och när sambandet mellan Nikolajev och oppositionens spetsar i Moskva skulle ha etablerats. Existensen av en sådan kontakt ventileras åtskilliga gånger, men den förutsätts alltid såsom redan åstadkommen.

Belägg för att de i Moskvaprocesserna dömda, mot Stalin oppositionella bolsjevikerna har beordrat, övervakat eller ens vetat om Kirovmordet föreligger otvivelaktigt inte genom det tillgängliga materialet. Även anklagelserna mot Leo Trotskij och hans son Lev Sedov framstår som insubstantiella.

Detsamma måste sägas om de involverade säkerhetsmännen. Referatet från Medvedrättegången har en kryptisk utformning, men den relativa moderationen i de utmätta straffen torde utesluta, att de åtalade belastades av uppsåtlig med-

¹ R. Medvedev, a.a., s. 158.

hjälp. Det ter sig sannolikare att domarna gällde försummelser att följa givna instruktioner för bevakningen (sådan försummelse antyddes 1961 av Chrusjtjov, vad beträffar Borisov),² eller passivitet inför rykten om attentatsplaner.

Det bör likadant framhållas, att Chrusjtjov-periodens många insinuationer, att Stalin och/eller hans medarbetare skulle ha inspirerat attentatet, ej på ett avgörande sätt stöds av nya fakta. Sådana levereras för tiden före mordet synbarligen blott i ett enda avseende: Borisov uppehöll sig i skottögonblicket inte så i Kirovs närhet, som hans instruktion föreskrev.

Robert Conquest använder för att belägga Stalins skuld några slumpmässigt valda källställen från Bucharinrättegången, vilka där tjänade syftet att påvisa Jagodas, Bulanovs och Zaporozjets brottslighet.³ Han kommer onekligen genom en dylik arbetsmetod i farlig närhet av den teknik, vilken, för att begagna Charles Seignobos' klassiska liknelse, gör markisen av Carabas till en historisk personlighet, blott man amputerar sagans mästerkatt i stövlar.

Den rättshistoriska analysen leder till mer positiva slutsatser än den källkritiska. Undantagslagarna, "terrorns regelbok", representerade ingen principiell vändpunkt för rättsordningen i Sovjetunionen. De ägde klara förebilder från inbördeskrigets dagar.

I de bräckliga och motsägelsefulla källorna skönjer man alltså närmast en enskild individs desperata missnöje över sin situation, avreagerat mot en mäktig partifunktionär. Denna händelse föder ett slagträ, under decennier användbart för den interna maktkampen inom Sovjetunionens kommunistiska parti.

En så banal tolkning av Kirovdramats bakgrund erbjuder i sin tur en plausibel motivering till de svårigheter att frambringa adekvata akter, varom både Moskvarättegångarna och avstaliniseringskampanjen vittnar. Det är inte lätt att finna spår efter sammansvärjningar och mordförsök, vilka aldrig har existerat.

Striden har dock gällt Kirovs banemän, aldrig Kirov själv. Hans våldsamma död försäkrade honom en hjältes status ovan de politiska konjunkturväxlingarna inom Sovjetunionen.

L'assassinat de Kirov

L'article traite l'assassinat de Kirov, le 1 décembre 1934, à Leningrad. On peut en distinguer deux types de sources, d'une part les documents officiels, d'autre part diverses sources, émanées des émigrés russes. Aucune des dernières n'est, selon l'auteur, un témoin oculaire de l'assassinat ou de l'enquête policière.

Il faut donc, premièrement, analyser les documents officiels. L'auteur examine, en détail, leurs informations et sur le meurtrier, Nikloaïev, et sur des complices nommés. Les assertions y sont presque entièrement contradictoires.

² Pravda 29/10 1961.

³ R. Conquest, a.a., s. 52 ff, 507.

Il n'y a, par exemple, dans les actes des procès du décembre 1934 — janvier 1935 aucune mention qui pourra indiquer l'existence d'une tentative de tuer Kirov avant l'assassinat. Pendant le procès contre Zinoviev et d'autres, en 1936, on dit pourtant que Nikolaïev a essayé d'assassiner Kirov une fois avant le 1er décembre. En 1938, dans le procès contre Boukharine et d'autres, il s'agit soudainement de deux tentatives par Nikolaïev, commises à Léninegrad au mois d'octobre 1934. Enfin, dans son livre *Let history judge!* (1971), Roy Médvédev parle des tentatives d'assassiner Kirov non seulement à Léninegrad mais aussi à Kasakstan, où Kirov se trouvait en septembre 1934.

La conclusion de l'auteur est que Nikolaïev, un jeune homme sans emploi et en conflit avec l'organisation du parti, a assassiné Kirov par des motifs privés. Le meurtre est depuis usé comme un moyen de soupçon pendant les luttes de fraction au sein du parti communiste de l'U.R.S.S.

Il n'existe en effet aucune preuve soutenable que Trotski, Zinoviev, Boukharine ou quelque autre "vieux bolchevic" a inspiré ou dirigé Nikolaïev. Mais il est aussi moins prouvé que Staline et ses instruments l'ont fait.

L'article observe aussi les lois d'exception, promulguées immédiatement après l'assassinat de Kirov. L'auteur veut faire remarquer que ces lois avaient ses modèles évidents plus tôt en droit soviétique, notamment une loi du 4 février 1919 sur la Cour Suprême de la Révolution.